

Begijnen en boeken. De boekencollectie van het begijnhof in Turnhout (Deel 2) Het Hooglied

Hugo Vanden Bossche

In de boekencollectie van het begijnhof zijn vier boeken aanwezig waarin sermoenen en/of commentaren op het boek *Canticum canticorum* staan.¹⁻⁴ Het in het Hebreeuws geschreven boek *SHR HSRM* (*shir hashirim*) is met zijn honderdzeventien verzen, verdeeld over acht korte hoofdstukken, een van de kleinste boeken in wat de joden de *T(e)N(a)CH*⁵ (Hebreeuwse bijbel) en de christenen het *Oude Testament* noemen.^{6,7} In de Latijnse *Vulgata* [de ‘algemene’, Latijnse Bijbelvertaling (Hieronymus)] hanteert men de letterlijke vertaling van *shir hashirim: canticum canticorum*, Lied der Liederen. Maarten Luther noemde het in 1545 in zijn Bijbelvertaling *Das Hohelied*. Via de Statenvertaling is het Hooglied in het Nederlands de gebruikelijke naam geworden.⁶

Het Hooglied^{7,8} bevat een verzameling profane liefdesliederen. Het boekje wordt (werd) aan koning Salomo of Salomon toegeschreven (opgedragen?). Er wordt in de verzen 3:7,9,11 en 8:11,12 verwezen naar koning Salomo als de ‘koninklijke minnaar’⁸ (die door het meisje wordt afgewezen, want zij kan haar eerste liefde niet vergeten). Er zijn echter in de tekst geen aanduidingen te vinden dat de koning ook de auteur is geweest. In feite is de identiteit van de auteurs van de teksten in de Hebreeuwse bijbel niet bekend. De teksten werden vaak gepresenteerd onder het pseudoniem van illustere figuren, zoals koning Salomo, waardoor hun inhoud een sterk gezaghebbend karakter kreeg.⁹

De oudste stukken uit het Hooglied, die heel wat Egyptische liefdeslyriek bevatten,

kunnen wel uit de tijd van Salomo (koning van 965 tot 926 v.Chr.) afkomstig zijn. Andere stukken dateren uit de periode toen Hizkia koning van Juda was (725 – 697 v.Chr.). In het Hooglied zijn ook sporen te vinden uit de hellenistische periode (3de eeuw voor Christus). Zoals in de hellenistische cultuur gebruikelijk is, vinden we in dit boekje een openhartige en spontane omgang met lichamelijke, erotiek en seksuele liefde.⁷ Het kan ook dat teksten over de godin van de liefde, Innana, en Thammuz werden overgenomen. Thammuz, in de Babylonische en Kanaänitische mythologie de god van de vegetatie en oogst, werd in de tempel in Jeruzalem nog in de tijd van de Babylonische ballingschap (rond 600 voor Christus) vereerd.¹⁰ Als men de tekst gewoon leest, ontbreekt in het Hooglied elke godsdienstige gedachte. “Gans het boek is van de eerste tot de laatste regel zonder God en zonder religie opgevat.”(C. Kuhl)⁷

Op het eerste gezicht bevat dit boek een verzameling liefdesliedjes, die nauw verwant zijn aan Arabische en nu nog in gebruik zijnde, min of meer rituele bruiloftsliederen.¹¹ Het kon rond het jaar 100 na Christus in de ‘canon’¹² van de Hebreeuwse Bijbel worden opgenomen, omdat de rabbijnen in meerderheid niet de letterlijke, maar een allegorische interpretatie van het ‘Lied van de liefde’ goedkeurden.¹¹ In de verhouding van de man (bruidegom) tot de vrouw (bruid) zag men de verhouding van JHWH tot het volk Israël.⁷ De rabbijnen waren van mening dat Israël hier de bruid is, die met koorden van liefde aan ‘haar God en Heer’ wordt

gebonden (gehuwd).¹¹ Dit was niet nieuw, want de profeet Hosea (ca. 750 - 722) noemt JHWH 'Israëls echtgenoot' (Hosea 2, vers 19: "Ik zal u Mij tot bruid werven door trouw") en beschrijft de trouweloosheid van het volk jegens zijn God als echtbreuk.^{8,11}

Blijkbaar ging toch niet iedereen daarmee akkoord. Het opnemen van het boek in de canon werd binnen de joodse traditie ooit betwist. Zo verzette Rabbi Akiba (Akiva) van de Grote Synagoge in Alexandrië zich met succes tegen hen die het boek uit de canon wilden schrappen: "*De hele wereld weegt niet op tegen de dag dat het Hooglied aan Israël werd gegeven. Alle geschriften zijn heilig, maar het Lied der liederen is het heilige der heiligen.*" (Rabbi Akiba, Misjna-traktaat Jadajim, einde 1ste eeuw).¹³

De Alexandrijnse kerkvader Origenes (185/6 – 254) vormde in zijn tiendelige commentaar op dit Bijbelboek de joodse interpretatie van het Hooglied om tot een christelijke. Het lied over het verbond van God met Israël werd het lied tussen God en de Kerk.¹⁴ Origenes liet toen al de mogelijkheid open om de bruid ook te beschouwen als een concrete persoon.⁶ Dit werd later uitgewerkt in de commentaren en/of sermoenen van onder meer Ambrosius van Milaan (339 - 397), Gregorius de Grote (540 - 604) en Beda Venerabilis (†735).¹⁴ Deze en nog andere besprekingen gingen er vooral van uit – volledig in lijn met de joodse exegese – dat het erotische Hooglied gelezen kan worden als een metafoor voor de liefde van God voor zijn volk.¹⁵

Omstreeks 1125 hebben de cisterciënzer abt Bernardus van Clairvaux (1090 - 1153) en zijn tijdgenoot en vriend, de uit Brabant/Luik afkomstige benedictijner abt Willem van Saint-Thierry (1075 - 1148), lange gesprekken gevoerd over de geestelijke betekenis van het Hooglied. Tijdens deze gesprekken is het

Hooglied een nieuwe metafoor geworden. Willem van Saint-Thierry zou na elk gesprek een schriftelijk verslag hebben gemaakt van de dagelijkse dialoog. Dit verslag vormde de basis van zijn commentaar op het Hooglied. Daarin beschrijft hij de eenheid van de beschouwende (contemplatieve) mens met zijn Schepper.¹⁶ Hij geeft volgens Eloe Kingma "een gloedvolle beschrijving van de wederzijdse liefde tussen God en mens, die zoals een bruid en een bruidegom een vlees worden, samensmelten tot een geest".¹⁷

Op basis van deze gesprekken begint Bernardus in 1135 voor zijn medebroeders aan een reeks homilieën op het Hooglied. Tot 1153 blijft hij met dit onderwerp bezig. Het resulteerde in een bundel van 86 sermoenen of traktaten, waarin hij amper een vierde (tot Hooglied 3,1) van het Hooglied besproken heeft¹⁵ (zie ook *Begijnhofkrant* nr. 54, winter 2016¹⁸). Deze 86 traktaten – *Sermones super cantica canticorum* - vormen het hoogtepunt en hart van Bernardus' literaire werk.¹⁹ Zoals in de vroegere commentaren staat voor Bernardus de bruid uit het Hooglied voor de Kerk, maar ook - en vooral - voor de individuele mens (gelovige).¹⁵ Bernardus beschrijft met de erotische liefdestermen van het Hooglied de relatie tussen God en de individuele mens als een 'gepassioneerde liefdesrelatie'.¹⁵ Dat God de mens liefheeft en dat de mens uitgenodigd wordt tot wederliefde, is een thema dat al in het *Oude Testament* aanwezig is. Deze relatie begrijpen volgens het model van het Hooglied – met de passie, het liefdesspel, de uniciteit en gelijkwaardigheid van de twee partners in hun liefdesbeleving, die eigen zijn aan deze tekst - dat is volgens Rob Faesen S.J. een nieuw inzicht van Bernardus.¹⁵

Het doel van Bernardus' preken is zijn toehoorders (= monniken) en lezers (de preken werden al snel gedrukt) te

beïnvloeden en hun harten te vervullen met een verlangen naar en liefde voor Christus.¹¹ Bernardus staat samen met Willem van Saint-Thierry aan het begin van de minnemystiek (bruidsmystiek) in de westerse Kerk en van de affectieve, sterk mystiek georiënteerde spiritualiteit van de cisterciënzers.²⁰ In hun geschriften bezongen zij de ‘vereniging’ tussen de individuele ziel en God als een mystiek ‘huwelijk’ tussen de bruid (de ziel) en de bruidegom.²¹ Of zoals Anselm Grün het uitdrukt: “De liefde tussen man en vrouw wordt het beeld voor de liefde tot Jezus”.²²

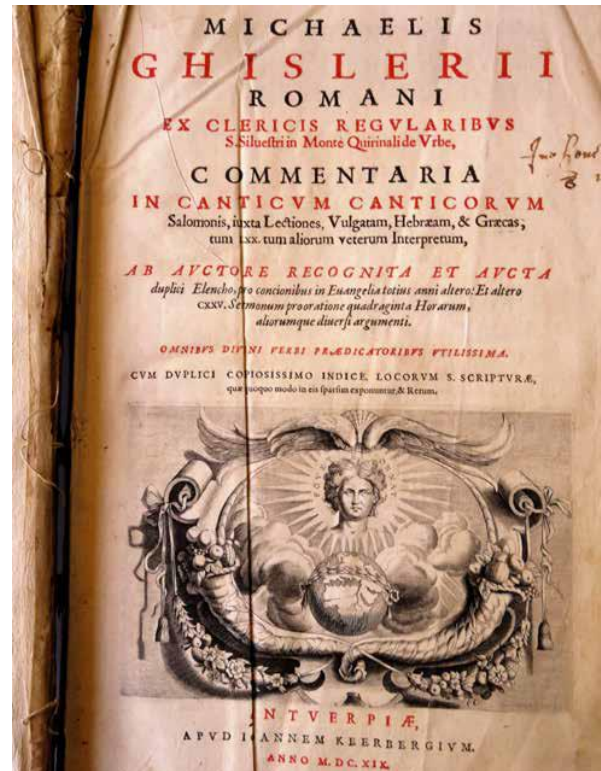
Invloed van Bernardus en Willem op mystieke en andere schrijvers

Vooraf Willems geschriften hebben een grote invloed gehad op talrijke Brabantse mystieke schrijvers, zoals Hadewijch, Beatrijs van Nazareth en Jan van Ruusbroec.^{16,20} Van Willem van Saint-Thierry wordt beweerd dat hij de geestelijke vader was van de mystieke school van de Lage Landen.²³

Bernardus’ geschriften, waarvan er een aantal afkomstig is van Willem, hebben onder meer Geert Grote, stichter van de lekenbeweging Moderne Devotie (†1384), geïnspireerd bij de uitwerking van zijn ideeën over de navolging van Christus, een van de hoofdpunten van zijn geloofsverkondiging.²⁴ Ook Thomas Hemerken van Kempen (1379 - 1471), de bekendste auteur van de Moderne Devotie, heeft bij het schrijven van zijn wereldberoemde boek *De Navolging van Christus* zijn inspiratie gehaald bij onder meer Bernardus.²⁵ Ook Maarten Luthers teksten over de Bijbel zijn zeer sterk beïnvloed door de preken van Bernardus.²⁶

In het spoor van Bernardus ontstaan meesterwerken uit de Europese literatuur, waar, zoals in Hadewijchs *Strofische Gedichten* en het Geestelijk Hooglied (*Cántico Espiritual*) van Johannes van het

Kruis (°1542 - †1591), op een onvergetelijke manier over de grondeloosheid van de liefde gesproken wordt.¹⁵ Of Johannes van het Kruis bij het dichten van zijn prachtige *Geestelijk Hooglied* zijn inspiratie uit Bernardus’ *Sermones super cantica canticorum* heeft gehaald, heb ik in de (zeer) beperkte literatuur die ik heb doorgenomen, niet gevonden. Dat teksten uit het Hooglied in de 17de eeuw nog steeds volop in de belangstelling stonden, kunnen we afleiden uit de vele boeken die onder meer Bernardus van Clairvaux citeren. Bijvoorbeeld Samuel Loyaerts (M1505)²⁷, Franciscus Costerus (M1646), Ludovici de Ponte (B1645) en Michael Ghislerius (B1647), de schrijvers van de vier boeken uit de boekencollectie van het begijnhof waarin sermoenen en/of commentaren op het boek *Canticum canticorum* staan, hebben gebruikgemaakt van Bernardus’ traktaten.

Titelblad van *Commentaria in Canticum Canticorum Salomonis, iuxta lectiones, Vulgatam, Hebraeam & Graecas, tum LXX. tum aliorum veterum interpretum; Michaelis Ghislerii, Antverpiae [Antwerpen]; Apud Ioannem Keerbergium; 1619* (invent. nr. B1647)¹

Michaelis Ghislerii

(Michaelis Ghislerio, Michael Ghilerius,
°1563 - †1646)

Commentaria in Canticum Canticorum Salomonis

Het boek *Commentaria in Canticum Canticorum Salomonis, iuxta lectiones, Vulgatam, Hebræam & Græcas, tum LXX. tum aliorum veterum interpretum* uit de boekencollectie van het begijnhof werd in 1619 in Antwerpen gedrukt bij Jan Keerberghen. In 962 bladzijden geeft de auteur Michaelis Ghislerii Romani uitgebreid commentaar op het Hooglied.

Even terzijde: in sommige uitgaven wordt als auteur Michele Ghislieri vermeld. Deze Ghislieri zou als Antonio gedoopt zijn, maar veranderde zijn naam in Michele. Hij werd in 1566 tot paus gekozen en nam Pius V als naam. Hij staat bekend als de paus van de contrareformatie. Hij overleed in 1572 en kan dus niet de auteur zijn van de in de 17de eeuw gedrukte commentaren op het Hooglied, zoals wij in de inventaris hadden vermeld. Dit boek was in 1620 eigendom van koordeken Ivo Hovelius, pastoor op het begijnhof van Turnhout van 1599 tot 1632.³¹

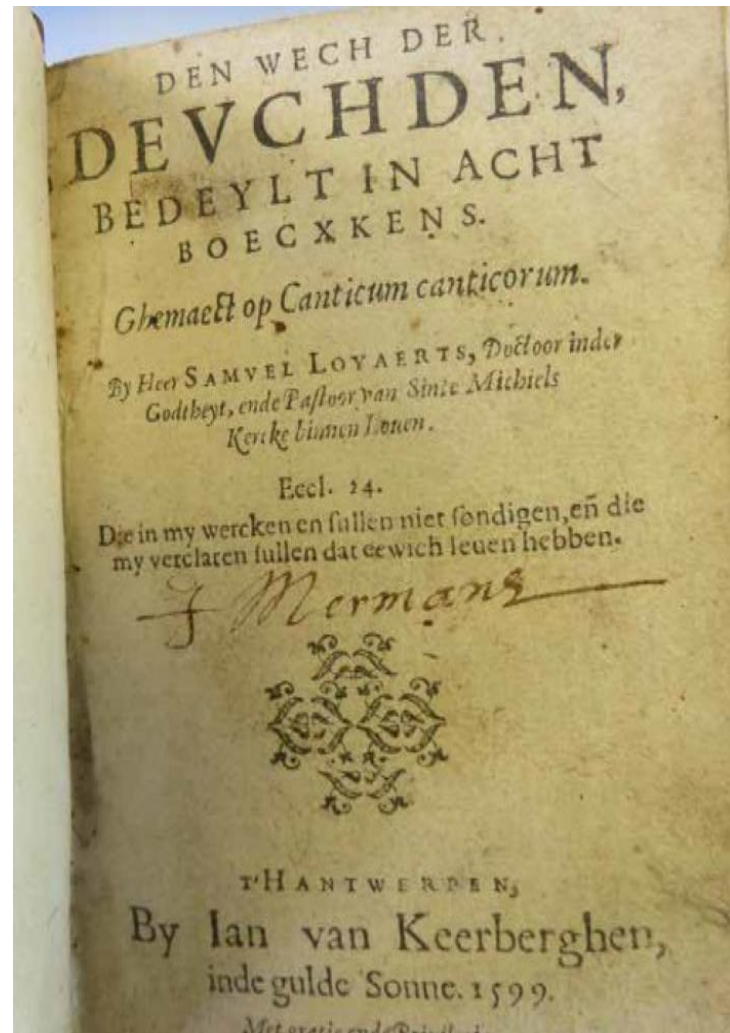
Samuel Loyaerts

(°Attenhoven 1546 - †Leuven 1614)²⁸
Samuel Loyaerts was vanaf 1578 tot aan zijn overlijden in 1614 pastoor van de Sint-Michielskerk in Leuven. In 1586 verkreeg hij de graad van doctor in de Godgeleerdheid en twee jaar later een leerstoel in die wetenschap.

*Den wech der deuchden, bedeylt in acht boecxkens*²

Pastoor Loyaerts heeft het in 1599 gedrukte boek opgedragen aan “d’Eerweerdighe ende Godsvruchtige vrouwe mevrouwe Magdalena de Nivelles, Abdisse van Cortenberghe, ende hare deuchsamighe religieusen”. Waarschijnlijk heeft hij dit in Leuven gedrukte boek

naar Keulen gestuurd. Daar woonden de benedictinessen nadat hun abdij in 1584 door de calvinisten in brand werd gestoken. Pas in 1616 werd hun abdij in Kortenberg door bovenvermelde abdis herbouwd.²⁹ Het boek, dat eigendom was van pastoor Mermans en later aanwezig was in de bibliotheek van de pastorie, opent met: “*Dat argument, oft cort begriyp van dit boecxken*”.

Titelblad van *Den wech der devchden, bedeylt in acht boecxkens. Ghemaect op Canticum canticorum; Samuel Loyaerts. Het boek werd in 1599 in Antwerpen in de Gulde Sonne gedrukt bij Jan van Keerberghen (invent. nr. M1505).*²

In dit boek worden vier personages bijeengebracht:
*Den Bruydegom welcke Christus is
Die Bruyt dat is die heylige kercke: oft die perfect is.*

Die ghesellen des Bruydegoms, dat zijn die Engelen oft oversten.

Die jonghe dochterkens, dat zijn aencomelinghen die de Bruyt nae volgen in haer deuchden.

Die noch in sonden leven en hebben hier geen paert oft deel inne, soo lange sy sulex blijven.

Dat se in tijts toesien, anders sy sullen uter bruyloft gesloten worden.

Jonge dochteren, dat zijn aencomende menskens die noch in der deuchden teer zijn, moghen nochtans opcomen om eens mede met die Bruydt inder liefden perfect te worden.

Jongelingen oft die gesellen als zijn die Engelen oft goede oversten die staen ten dienste des Bruydegoms.

Die bruyloft begint eensdeels in dit leven onder die perfect zijn in liefden, maer volcomelijck salse worden gehouden int toecomende leven.

Om dit sacrament en mach t'houwelijck nemmermeer scheyden, want Christus zijn Bruydt nemmermeer en sal laten.

Die ten houwelijck worden uitgegeven, zijn een van vleesch.

Maer die met Godt vereenicht is, is een van gheest.

Samuel Loyaerts heeft dit boek geschreven om de “ootmoedighe religieusen daar inne souden mogen sien ende leeren hoe sy haer behooren te dragen: wantet een groot behulp is om inder deuchden te voorderen wel geleert ende aen gheleydt te worden gelijk ons leeren ende aenleyden S.

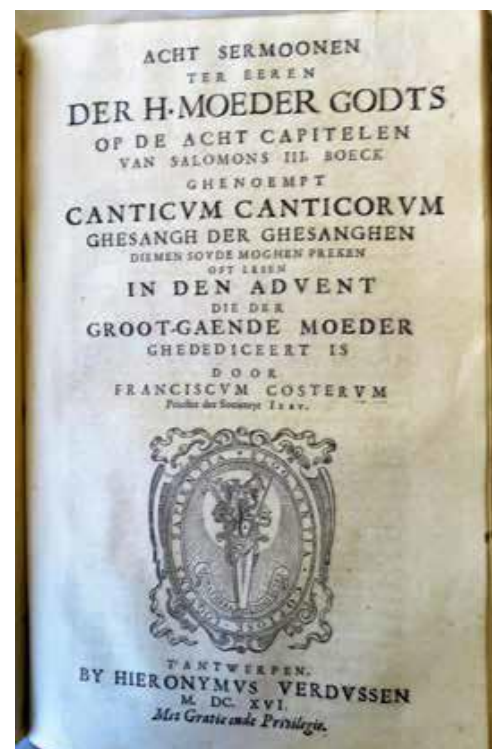
Augustijn, S. Bernaerts en meer andere”. Bij het schrijven van zijn commentaar op de acht hoofdstukken (*acht boecxkens*) van het Hooglied heeft priester Loyaerts zich dus gebaseerd op de geschriften van Sint-Augustinus, Sint-Bernardus en ‘meer andere’. Met deze andere bedoelt de auteur onder meer de reeds vermelde Ambrosius van Milaan en Gregorius de Grote. Ook van de brieven van de apostel Paulus, de psalmen van David en teksten uit Prediker en de wijsheids spreuken uit het boek *Ecclesiasticus* (de wijsheid van Jezus, de zoon van Sirach. Loyaerts

noemt hem ‘den wijseman’), maakte hij veelvuldig gebruik.

Bij zijn commentaren op het Hooglied ging Loyaerts vooral uit van wat de Kerkvaders en anderen hadden geschreven. Terwijl onder meer de benedictijn Rupert van Deutz (1075 - 1129/30) en Bernardus van Clairvaux vooral vertrouwden op de inspiratie die zij van God ontvingen.¹⁴ Hij schreef naast *Den wech der deuchden* ook *Enodationes Evangeliorvm Dominicis et festis diebus per totum annum occurrentium* (gedrukt in de periode van 1608 tot 1620). In vijf boeken verklaart hij de evangeliën die gelezen worden tijdens de zondagen en feestdagen van het kerkelijk jaar. Deze vijf boeken, met inventarisnummers B1619, B1620, B1621, B1623 en B1624²⁷, waren eigendom van koordeken en begijnenpastoor Ivo Hovelius.³¹

Franciscus Costerus

(°Mechelen 1532 - †Brussel 1619)

Titelblad van *Acht sermoenen ter eeren der H. moeder Godts op de acht capitelen van Salomons III boeck ghenoeemt Canticvm canticorvm. Franciscus Costerus. Gedrukt te Antwerpen bij Hieronymus Verdussen, 1616 (onderdeel van boekband met inventarisnr. M1646).*³

In de commentaren op het Hooglied van Ambrosius van Milaan komt de Maagd Maria voor het eerst als bruid voor.¹⁴ Ook bij Rupert van Deutz wordt de interpretatie van de bruid als kerk doorgetrokken naar de Maagd Maria.¹⁴ Dit wordt door Bernardus van Clairvaux overgenomen: volgens hem kan de bruid in het Hooglied naast de ziel van de individuele christen of de smetteloze Kerk ook de heilige Maagd Maria zijn.¹¹

Bernardus wordt beschouwd als de drijvende kracht achter de Mariaverering. Hij koos Maria tot patrones, als ‘moeder’ van Clairvaux. Door zijn toedoen wordt Maria in de cisterciëzerorde nog altijd in het bijzonder vereerd.²² Ook voor de grote promotor van de Maria-congregaties (‘sodaliteiten’) in onder meer het 17de-eeuwse Antwerpen³², Franciscus Costerus S.J. (Frans de Costere), staat in het Hooglied de bruid voor Maria.

Acht sermoenen ter eeren der H. moeder Godts

Een van de vele prekenboeken die hij in de 16de en 17de eeuw samenstelde, waarvan er negen in de boekencollectie van het begijnhof aanwezig zijn³³, bevat preken ‘ter eeren der H. moeder Godts’ op de acht hoofdstukken van het Hooglied.³

In zijn 327 bladzijden tellende boek geeft hij vanaf hoofdstuk 2 de tekst van het Hooglied (de tekst van hoofdstuk 1 uit het Hoogleid is niet aanwezig, wel het sermoen?), gevolgd door de commentaar op het hoofdstuk en de gebeden tot ‘de H. Bruydt Maria’ en tot ‘Christum Bruydegom der H. Kercke’. Het sermoen nr. 7 wordt gevolgd door ‘Ghebedt tot de Biisondere Bruyt Maria’ en bovenstaand gebed tot ‘Christum Bruydegom der H. Kercke’.

Het doel van Costerus, die de Vlaamse apostel en volksredenaar werd genoemd³⁴, was niet alleen zijn toehoorders (en later lezers) open te stellen voor de liefde tot de Bruidegom-Christus en tot zijn moeder,

maar ook om de band met de rooms-katholieke kerk te herstellen en te versterken. Costerus heeft zijn preken volgens J. Salsmans S.J. pas tussen 1589 en 1619 neergeschreven en laten drukken “inzonderheid tot nut der Katholieken, die, onder de Protestanten in de Nederlandse Provinciën verspreid, weinig of geen gelegenheid hadden godsdienstig onderricht te hooren”.³⁴ Costerus’ preken en zijn verweer tegen andersdenkenden hadden veel succes en daarom kreeg hij de bijnaam ‘ketterhamer’.³⁵

R.P. Ludovici de Ponte

(Luis de la Puente SJ, Louis Dupont °1545 - †1624)³⁶

Expositio moralis et mystica in Canticum Canticorum⁴

Titelblad van *Expositio moralis et mystica in Canticum Canticorum, continens exhortationes siue sermones de omnibus Christianae religionis mysteriis atque virtutibus. In duos tomos distributa* R.P. Ludovici de Ponte Coloniae Agrippinae [Keulen]; Apud Ioannem Kinckium Bibliopolam; 1622 (invent. nr. B1645)⁴.

Het in 1622 uitgegeven boek *Expositio moralis et mystica in Canticum Canticorum* behoorde, althans volgens de tekst “*hic liber pertinet ad Bib. Begginagij Turnhautani*” bij de bibliotheek van het Turnhoutse begijnhof. Hoewel dit boek niet voorkomt in de door kapelaan E.J.H. Frickel opgestelde ‘Lijst der boeken op de pastorie’, wordt hier mogelijk de bibliotheek van het ‘pastoorsambt’ bedoeld.

In de boekencollectie is ook het tweedelige Boek *Dux spiritualis, in quo agitur de oratione, meditatione & contemplatione...* (auteur: Ludovico de Ponte, vertaler: Melchior Trevinnius S.J.) aanwezig (invent. nr. B1613²⁷). In dit in 1613 in Keulen gedrukte boek wordt niet alleen “*hic liber pertinet bibliotecam beginagy Turnhautani*”, maar ook Ivo Hovellius vermeld.

Dus beide boeken waren eigendom van begijnenpastoor Hovellius.

Expositio moralis et mystica ... werd geschreven door de Spaanse theoloog R.P. Ludovici de Ponte S.J. Hoewel het in Keulen werd gedrukt, is het nooit vertaald. Daarentegen werd het in 1605 geschreven *Meditaciones de los misterios de nuestra santa fé con la práctica de la oración mental sobre ellos* in veel talen, waaronder het Arabisch en het Chinees, uitgegeven. Van het vierde deel van dit meesterwerk is een Nederlandse versie aanwezig in de boekencollectie van het begijnhof (invent. nr. B1650²⁷). Dit standaardwerk op het gebied van de meditatie¹⁷, *Meditatien op de mysterien vande passie onses Heeren Iesv Christi*, werd door Jacobus Susius S.J. uit het Spaans vertaald en in 1629 in Antwerpen bij Jan Cnobbaert gedrukt. Dit boek behoorde toe aan de infirmerie en stond op naam van Anna Dierckx (geproft in oktober 1688, †4.09.1707). In het derde deel van onze boekenbespreking gaan we op zoek naar de geschriften van onder meer de Anonieme Maagd (16de eeuw).

Hugo Vanden Bossche

Literatuur en noten

1. *Commentaria in Canticvm Canticorum Salomonis, iuxta lectiones, Vulgatam, Hebraeam & Græcas*, tum LXX. tum aliorum veterum interpretum; Michaelis Ghislerii; Antverpiæ [Antwerpen]; Apud Ioannem Keerbergium; 1619 (invent. nr. B1647)
2. *Den wech der devchden, bedeylt in acht boecxkens. Ghemaect op Canticum Canticorum*; Samuel Loyaerts, Doctoer inde Godtheyt ende Pastoor van Sinte Michiels kercke binnen Loven; t’Hantwerpen; By Ian van Keerberghen inde Gulde Sonne, 1599; Colofon: typis Henrici Swingeni (invent. nr. M1505)
3. *Acht sermoenen ter eeren der H. moeder Godts op de acht capitelen van Salomons III. Boeck* Ghenoempt Canticum Canticorum, ghesangh der ghesanghen diemen soude moghen preken oft lesen in den Advent. Franciscum Costerum Priester in de Societeyt Jesu. Hieronymus Verdussen, Antwerpen, 1616 (deel van boekenband met invent. nr. M1646). In de ‘*Short Title Catalogue Vlaanderen*’ (STCV) wordt dit boek vermeld onder het nummer c:stcv: 3120169
4. *Expositio moralis et mystica in Canticum Canticorum, continens exhortationes siue sermones de omnibus Christianae religionis mysteriis atque virtutibus*. in duos tomos distributa R.P. Ludovici de Ponte Coloniae Agrippinae [Keulen]; Apud Ioannem Kinckium Biliopolam; 1622 (invent. nr. B1645)
5. [T(a)N(a)KH, Hebreeuwse Bijbel, T van Thora (Wet), N van Neviim (Profeten) en CH van Chetuvim (Geschriften)]
6. *Bijbelfiche Hooglied* <https://www.kuleuven.be/thomas/page/bijbelfiche-hooglied/>
7. Rossel W. (2000) *Bijbelse liefdespoëzie op mensenmaat. Tertio*, 19 april, 10
8. Reicke B., Rost L. *Bijbels historisch woordenboek II*, Aula-boeken, uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1969:339, 358-359, 363
9. Reynders M. *De exodus ontrafeld. Bijbelverhalen in hun context*. Davidsfonds Academie, Leuven, p. 62
10. Van Schaik J. (2014) *Hieros gamos tussen JHWH en zijn Asjera?* <http://www.johnvanschaik.be/wp-content/uploads/2014/07/Hieros-Gamos.pdf>
11. Wursten D. (2017) *De allegorische lezing*

van het Hooglied, Het geheime verbond tussen religieus verlangen en erotische taal - <https://dick.wursten.be/hooglied-allegorie.htm>

12. Het begrip canon duidt een standaard (maatstaf) aan waaraan de Bijbelse geschriften moeten voldoen.

13. <http://nl.wikisage.org/wiki/Hooglied>

14. Schepers K. *Bedudinghe op Cantica Canticorum. Vertaling en bewerking van Glossa Tripartita super Cantica. I. Teksthistorische studies*, Miscellanea

Neerlandica XXXIV, Peeters, Leuven, 2006, p.16, 17, 19, 20, 23

15. Faesen R. (2000) *De kus op zijn mond*. *Streven* 67, nr. 9: 771-778

16. Verdeyen P. (2015) Vertaler van: Willem van Saint-Thierry's *Commentaar op het Hooglied*. Uitgeverij Altoria, Averbode

17. Kingma E. *De mooiste onder de vrouwen*. Een onderzoek naar religieuze idealen in 12de-eeuwse commentaren op het Hooglied. Verloren, Hilversum, 1993, p. 93

18. Van den Bergh J. (2016) *Van Sint-Bernardus en diens sermoenen over het Hooglied, tot de goedkeuring van de bouw van het Begijnhof te Lier*. *Begijnhofkrant* 54: 14-18

19. Bauer R. *De geniale mislukking van de Middeleeuwen*. Pelckmans, Kapellen, 1998, p. 79

20. Van Bladel F. *Hadewych Die Minne es al*. Davidsfonds, Leuven, 2002, p. 109

21. Todoroff B. Woord vooraf, in: *Die Minne es al*. Davidsfonds, Leuven, 2002, p. 10

22. Grun A. *Vijftig heiligen voor je leven*. Ten Have/Lannoo, Tielt, 2003, p. 51

23. Gielis M. *Jan van Ruusbroec 1293-1381*. Catalogus tentoonstelling over leven en werken van een Brabants mysticus. Tilburg, Theologische Faculteit, 10.05 – 30.09.1982

24. Breure L. *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het Ysselgebied in de 14de en 15de eeuw*. Verloren, Hilversum, 1987, pp. 51, 52

25. Lens P. *Overzicht van de geschiedenis van de christelijke mystiek*. Colleges aan de VU over christelijke mystiek en charismatische theologie. <http://www.stucom.nl/document/0265.pdf>

26. Leppin V. *Mysticism in Martin Luther's Development and Thoughts*. Online publication date August 2016, Religion, Oxford Research Encyclopedias.

<http://religion.oxfordre.com/view/10..1093/acrfore/9780199340378.01326>

27. Vanden Bossche H. (2016) *Inventaris van de boekencollectie van het begijnhof te Turnhout*. Verbeterde en uitgebreide versie, Herkomstonderzoek, De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw, www.vriendenbegijnhof.be (zie: artikels en transcripties)

28. Van der Aa (1865) *Samuel Loyaerts. Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 11. Digitale bibliotheek voor de Nederlandsche letteren. http://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog13_01/aa__001biog13_01_1429.php

29. Smet C. *Heylige en roemweerdige personen. Dewelke in de acht laeste eeuwen bijzonderlijk medegewerk hebben om de Roomsche Catholycke religie in geheel Nederland uyt te breyden, vast te stellen en te bewaeren. Als ook de vyanden en vervolgers der zelve religie*. Brussel, 1809, p. 511

30. Van het boek *Enodationes Evangeliorvm Festis Diebvs à Dominica decimasextima post Pentecosten, vsque ad Aduentum occurrentium. Quibus & fidei doctrina explanatur, & christianorum morum institutio traditur*; Samuel Loyaerts, dr. theol., past. Sint-Michiels Leuven; Lovanii [Leuven]; in *Officina Typographica Gerardi Rivii*; 1616, is er in de boekencollectie een druk uit 1614 aanwezig (invent. nr. B1622), die toebehoorde aan de pastorie van het begijnhof.

31. Vanden Bossche H. (2013) *Begijnen, Begijnhoven en het Begijnhof van Turnhout*, vzw De Vrienden van het Begijnhof/ Brepols Publishers, Turnhout, p. 152

32. Timmermans B. *Patronen van patronage in het 17de-eeuwse Antwerpen*. Een elite als actor binnen de kunstwereld. Aksant, Amsterdam, 2008, pp. 104, 105

33. Vanden Bossche H. (2016) *Inventaris van de boekencollectie van het begijnhof te Turnhout: Boekbanden met preken van Franciscus Costerus*: nummers M1502 (2 boeken), M1503, M1604, M1646 (3 boeken), M1647, M16A1. www.vriendenbegijnhof.be (zie: artikels en transcripties).

34. Salsmans J. (1933) *Franciscus Costerus bij de 400ste verjaring zijner geboorte (1532-1932)*. Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1933: 393-398. DBNL Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren.

35. De Landtsheer J. (1998) *Historia Domus*

Antverpiensis. De jezuiten te Antwerpen
van voor het prille begin tot het eerste kwart
van de 17de eeuw. De 17de eeuw 14:16.
DBNL Digitale Bibliotheek van de
Nederlandse Letteren.

36. De biografische gegevens werden
overgenomen uit: [https://fr.wikipedia.org/wiki/
Luis_de_la_Puente](https://fr.wikipedia.org/wiki/Luis_de_la_Puente)